

JOODS NEDERLAND (1951-1991) een karakteristiek van vier decennia¹

Victor Brilleman

Het schrijven van een hoofdstuk over het naoorlogse Nederlandse jodendom is minder eenvoudig dan het misschien in eerste instantie lijkt.² De vele informatie over de laatste veertig jaar met betrekking tot de joden in Nederland is moeilijk inpasbaar in een hoofdstuk van deze omvang.

Vandaag de dag vormt de joodse gemeenschap in Nederland, bestaande uit ongeveer 30.000 zielen, een minderheidsgroepering in de Nederlandse samenleving. Ondanks dit gering aantal joden is het doen, denken en handelen van deze groepering zeer verscheiden.

Dit artikel is als volgt ingedeeld: demografie, religieus leven, sociaal leven, cultuur en jongeren, antisemitisme, oorlogsmisdadigers- en slachtoffers, joods-christelijke relatie, onderwijs, politiek en relaties met de staat Israël, geschiedschrijving en onderzoek.

Demografie

Na de bevrijding was van de ongeveer 30.000 joden, die de verschrikkingen onder het Nazi-bewind hadden overleefd, tien procent geëmigreerd. Een aanzienlijk deel vond een nieuw bestaan in de sedert 1948 onafhankelijke joodse staat Israël. In totaal kozen tussen 1950 en 1986 ruim 9.800 Nederlanders voor een nieuw leven in Israël.³

-
- 1 Dit artikel komt gedeeltelijk overeen met het door mij te schrijven laatste hoofdstuk uit het boek *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*, welk boek medio 1992 zal verschijnen. *Pinkas* is de mede door mij redactionele herziene en tot op heden bijgewerkte, Nederlandstalige uitgave van het Hebreeuwse *Pinkas Hakehillot. Encyclopaedia of Jewish Communities. The Netherlands* (Jerusalem 1985) van de auteurs J. Michman, H. Beem en D. Michman. Zie voor de directe na-oorlogse periode het voorlaatste hoofdstuk "Traumatisch Herstel" van de hand van J. Michman in: *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland*, te verschijnen in 1992.
 - 2 Toch zijn over dit onderwerp een aantal publikaties verschenen zoals: W.F. Klein en M. Kopuit, *De joden in Nederland. Een beeld van hun leven na 1945* (Assen 1969); J.S. Fishman, 'The Jewish Community in Post-War Netherlands, 1944-1975' *Midstream* (1976), 42-54; Y. van der Goot en K.A.D. Smelik eds., *Joods leven in Nederland. Enkele actuele aspecten* (Delft 1986) en J. Stoutenbeek en P. Vigeveno, *Joods Nederland. Een cultuurhistorische gids* (Amsterdam 1989). Een complete studie over het naoorlogse joodse leven in Nederland dient evenwel nog geschreven te worden.
 - 3 J. Voet, 'Migratie en joodse identiteit. Nederlands/Israëlsche migratie-tweerichtingverkeer', *De Joodse Wachter* 80 (1989) 4, 18-19. Y. Koren en C. Vecht, *Verzonken heimwee. Joods hier Israëlsch daar* (Amsterdam 1988).

Het resterende deel van de circa 27.000 Nederlandse joden vormde in 1951 nog geen 0,3% van de totale bevolking, een bedroevend klein aantal in vergelijking met de circa 140.000 joden, die bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in Nederland woonden. De helft van hen -70.000 joden- woonde in 1940 te Amsterdam en vormde bijna 10% van de stadsbevolking. Meer dan 104.000 Nederlandse joden vonden gedurende de oorlogsjaren de dood, de meesten in de vernietigingskampen. Uit de kampen keerden bijna 5.500 overlevenden terug.⁴ Tweeduizend anderen, voor of tijdens de oorlog naar Zwitserland, Engeland en de Verenigde Staten uitgeweken, kwamen tevens naar Nederland terug.⁵

In 1953 was het totaal aantal joden verder geslonken tot circa 25.000 à 26.000, mogelijk vanwege emigratie. Het aantal joodse Nederlanders, dat in de jaren 1950 uit Nederland emigreerde, bedroeg gemiddeld 300 per jaar. Dit aantal nam af tot 150 per jaar en liep in de jaren zeventig weer op tot gemiddeld 350 per jaar. Niet alleen naar Israël, maar ook naar de Verenigde Staten en Canada vond emigratie plaats. Tussen 1945 en 1968 emigreerden in totaal 6.000 joden vanuit Nederland om zich in Israël te vestigen.

Eén van de problemen die men tegenkomt bij een beschrijving van de omvang van het joodse leven na 1945 is de mate van betrouwbaarheid van een aantal beschikbare cijfermatige gegevens. Deze onvolledigheid heeft mede te maken met de bezwaren van velen, die na de Tweede Wereldoorlog om redenen van privacy en veiligheid niet aan enquêtes wensten mee te doen noch zich als joods te wensten te beschouwen.⁶ Anderzijds wordt de neerzetting van exacte demografische gegevens bemoeilijkt door onnauwkeurige cijfers. Met name vond dit plaats bij de bepaling van lidmaatschap van de orthodox joodse gemeenten.

Wel vonden er een tweetal tellingen plaats, zoals de 12e en 13e algemene volkstelling in 1947 en in 1960. Een Commissie voor Demografie der Joden in Nederland deed bovendien in 1954 zelfstandig onderzoek naar het aantal in Nederland woonachtige joden en bracht in 1961 een rapport hierover uit.⁷ Samengevatte gegevens van een tweede, uit 1966 daterend en later gepubliceerd demografisch onderzoek in opdracht van onder andere Joods Maat

4 C. Kristel, 'De moeizame terugkeer. De repatriëring van de Nederlandse overlevenden uit de Duitse concentratiekampen' in: *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Jaarboek van het RIOD* (Zutphen 1989), 77-100.

5 Zie voor de opbouw van het joodse leven aan het einde van de Tweede Wereldoorlog: T. Benima en F.J. Hoogewoud eds., *Le-ezrath Ha-am. Het volk ter hulpe. Het eerste Joodse blad in 1945 Eindhoven-Amsterdam* (Assen/Maastricht 1985). Hierin is opgenomen de fascimile herdruk van de afleveringen van dit blad van januari 1945 tot oktober 1945.

6 Toen in 1983 het Joods Maatschappelijk Werk (JMW) een nieuw demografisch onderzoek in wilde stellen om redenen van o.a. toekomstige bezettingsgraad van bejaardentehuizen, ontstond hierover emotionele oppositie, ook nadat was verzekerd dat de tellingen anoniem zouden plaats vinden en de personen niet zoals voor de oorlog geregistreerd zouden worden.

7 Commissie voor Demografie der Joden in Nederland eds., *De Joden in Nederland na de tweede wereldoorlog. Een demografische analyse* (Amsterdam 1961).

schappelijk Werk (J.M.W.) zijn in de tabel op de volgende pagina terug te vinden.

Van de 29.500 joden in 1966 was volgens de samenstellers 46.8% lid van één van drie kerkgenootschappen; 70% van hen woonde in het westen van het land. Opvallend is, dat bij vergelijking van de tabellen van de commissie met de derde tabel, deze C.B.S.-tabel uitgaat van een geringer aantal joden die in 1960 te Nederland woonachtig waren. De Commissie gaf als reden aan voor dit verschil, dat het CBS uitging van de kerkelijke gezindte. De Commissie zelf ging uit van halachische gegevens, d.w.z. zij beschouwde bij haar tellingen die personen als joods, die waren geboren uit een joodse moeder of die waren overgegaan tot het jodendom. De studie zelf was op grond van de gebruikte methode bekritiseerd en om haar definitie van het begrip *halacha*.

TABEL I

Provincie	telling commissie		CBS 1960
	1954	1960	
Groningen	242	304	208
Friesland	155	142	80
Drenthe	180	173	125
Overijssel + Noord-oostpolder	945	1.144	797
Gelderland	997	1.668	964
Utrecht	848	1.054	693
Noord-Holland	15.446	19.565	8.108
Zuid-Holland	3.934	4.470	2.765
Zeeland	59	142	35
Noord-Brabant	620	696	487
Limburg	297	311	241
Onbekend	-	5	-
Nederland w.o.	23.723	29.675	14.503
Amsterdam agglom. A'dam	14.068	16.893	
Den Haag agglom. Den Haag	2.031	2.381	
Rotterdam agglom. R'dam	1.323	1.691	

Verdeling van de joodse bevolkingsgroep naar woonprovincie per 1 januari 1954 en 1 januari 1966 (telling Commissie) en per 1 mei 1966 (volkstelling C.B.S.)

Bron: Ph. van Praag ed., *Demografie van de joden in Nederland. Uitkomsten en evaluatie van een telling van de Joden in Nederland per 1 januari 1966. Onder verantwoordelijkheid van de "Commissie voor Demografie der Joden in Nederland"* (Assen 1971), 68.

Te Assen verscheen in 1967 de sociologische studie van de hand van S. Wijnberg onder de titel *De joden in Amsterdam*; een studie over de verandering in hun attitudes. Volgens deze dissertatie deden de meeste Amsterdamse joden weinig aan hun godsdienst, hadden matige kennis van het Hebreeuws en bezochten de synagoge nauwelijks.

Na verder onderzoek bleek inderdaad dat 1/3 deel van de ongeveer 15.000 Amsterdamse joden niet kon worden beschouwd als behorend tot een joodse religieuze gemeenschap. Een groeiend aantal joden stond niet langer bij een van drie kerkgenootschappen als lid ingeschreven.

Het ledental van de orthodoxe gemeenschappen, het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap (N.I.K.) en de Portugees Israëlitische Gemeente (P.I.G.) daalde van 18.900 in 1954 naar 16.000 in 1974, terwijl in de periode 1964-1974 het aantal lidmaten van de Liberaal Joodse Gemeente (L.J.G.) steeg van 1.000 tot meer dan 2.000.

TABEL II

jaar	joods volgens regelementen	wensen geen lid meer te zijn van NIHS	aangesloten leden bij de NIHS
1951	12.679	1.645	5.202
1956	13.347	2.917	6.396
1963	13.394	3.318	5.532
1968	14.042	4.244	4.759
1973	12.509	3.987	3.752
1978	-	-	3.845
1982	-	-	3.229
1983	-	-	3.124
1984	-	-	3.156
1988	-	-	2.987
1989	-	-	2.991

Leden en niet-leden van de Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge (N.I.H.S) Amsterdam, periode 1951-1990.

Bron: J.J.Cahen en C.J.Roosen, *En er was nog over. Fotoboek ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van de Joodse Gemeente Amsterdam* (Amsterdam/Antwerpen 1985), 21; *Verslag NIK 1989*, 32 en *Verslag NIK 1990*, 13.

Het NIK, het centraal uitvoerend lichaam van de Hoogduitse (Ashkenazische) gemeenschap meldde in 1985 een officieel ledental van 10.968, terwijl dit aantal in 1972 nog 14.600 was. Van deze bijna 11.000 leden woonden 81% in de steden A'dam (7.940), Den Haag (431) en Rotterdam (500) de overige 10% in kleine gemeentes, waarvan Bussum met 250 leden de grootste was.

De Portugese (Sefardische) gemeente had 800 leden, de LJG telde 2.400 leden verspreid over 6 gemeenten.

In de gegevens van het jaarverslag van het NIK over 1990 vinden we een veel lager aantal leden van de NIK-gemeenten terug; n.l. 5.801 leden verdeeld over 33 gemeenten, waarvan 2.991 lid zijn van de NIHS Amsterdam (zie tabel II). Deze cijfers uit 1990 zijn gebaseerd op het aantal aangeslagenen voor de kerkgenootschappelijke belasting.

Religieus leven

Buiten de grote steden ging het joodse naoorlogse leven in het algemeen moeizaam verder. Van de meer dan 140 vooroorlogse joodse gemeenten (*kehillot*) waren er in de jaren vijftig en zestig nog maar 40 over. Sommigen waren zo klein geworden, dat zij noodgedwongen moesten worden opgeheven en bij een grotere gemeente (*kehilla*) werden gevoegd. Ook synagogen, die na de oorlog lange tijd ongebruikt stonden moesten worden verkocht en dienden bijvoorbeeld als kantoor, garage, opslagplaats, cultureel centrum, moskee of christelijke kerk. Een aantal synagogen viel aan de slopershamer ten prooi. Andere synagogen worden gerestaureerd (zoals bijvoorbeeld te Breda) of zijn inmiddels gerestaureerd, wat het geval is in Zwolle. In Middelburg zal de synagoge, sinds 1944 een ruïne, worden herbouwd.⁸

Vaak bleven in kleine plaatsen de joodse begraafplaatsen, die in overeenstemming met de joodse wet niet mogen worden geruimd, gehandhaafd. Zij vormen de enig tastbare gegevens van wat eens tot een bloeiende *kille* (*kehilla*) had behoord. Hoewel in een aantal gemeenten synagogen en andere bezittingen van de joodse gemeente werden verkocht, konden in 1954 in Bussum, Roermond, Rotterdam en Zutphen gebedsruimten (opnieuw) in gebruik worden genomen. Ook in Deventer en Zaandam en later in een aantal andere plaatsen vonden dergelijke openingen plaats. In plaatsen als Enschede, Maastricht en Groningen konden de vooroorlogse gebouwde *sjoels* (synagogen) opnieuw functioneren als een middelpunt van joods leven.

De kleinere joodse gemeenten werden geconfronteerd met opheffing of samenvoeging. Vanaf 1987 bestaan nog 33 joodse gemeenten, waarvan Aalten met 10 leden en een eigen synagoge de kleinste is. Van de 100 nog bestaande synagogen in Nederland waren er in 1985 een dertigtal nog in gebruik. In de meeste *sjoels* vinden geen regelmatige diensten meer plaats. Er zijn te weinig belangstellenden.

De enige snelgroeiende joodse gemeente in Nederland is die van Amstelveen. Voor de oorlog was hier al een synagoge. Na de oorlog werden op diverse plaatsen in Amstelveen diensten gehouden onder leiding van rabbijn B. Pels. Sinds 1965 leidt rabbijn I. Vorst de diensten in de huidige synagoge nabij een winkelcentrum. Vanwege de groei van deze *kehilla* wordt deze in 1981 gebouwde Amstelveense *sjoel* door sommigen als te klein beschouwd.

8 Zie voor een overzicht van nog bestaande synagogen: J.F. van Agt en E. van Voolen, *Synagogen in Nederland* (Hilversum 1988).

De activiteiten van de gemeente Amstelveen zijn kenmerkend voor de geografische verschuiving, die het joodse leven in Amsterdam na de oorlog doormaakt. Het joodse leven dat zich voor de oorlog in en rondom de binnenstad afspeelde, is op bescheiden schaal voortgezet in Amsterdam-Zuid, in Buitenveldert en in de randgemeente Amstelveen. Zo verhuisden de kantoren van de joodse gemeente Amsterdam (NIHS) en die van het NIK in de jaren zeventig naar een gebouw in Buitenveldert, waar tevens een synagoge en een gemeenschapscentrum aanwezig zijn.

De oude synagogen in het centrum zijn vrijwel allen verkocht, behalve de Portugese synagoge (*Esnoga* of *Snoge* genoemd), waar vanaf 1675 vrijwel onafgebroken diensten worden gehouden. Het Hoogduits synagoge-complex aan het Jonas Daniël Meyerplein, in de jaren 1950 aan de gemeente Amsterdam verkocht, fungeert sinds 1987 als behuizing van het Joods Historisch Museum. De synagoge in de Lekstraat in Amsterdam-Zuid werd verkleind; in de voormalige synagogeruimte is sinds 1985 het Verzetsmuseum ondergebracht.

Buiten Amsterdam kon in 1961 de Nederlands Israëlitische Gemeente (NIG) Rotterdam haar 300-jarig bestaan vieren met de opening van een nieuwe synagoge. De joodse gemeente Den Haag betrok in 1962 een nieuw centrum in de wijk Bezuidenhout. De synagoge in het centrum werd tot monument verklaard om alleen voor de Hoge Feestdagen (joods Nieuwjaar en Grote Verzoendag) gebruikt te worden. Deze sjoel werd later als moskee gebruikt en zodoende behoeft voor sloop. Bij de viering van het tweede eeuwfeest van de joodse gemeente Utrecht in 1989 werd de gebedsruimte van de synagoge naar een kleinere zaal overgebracht en aldaar ingewijd. Amersfoort heeft in het stadscentrum een uit 1727 daterende en nog altijd gebruikte synagoge. Amersfoort is tevens de woonplaats van twee rabbijnen.

Drie joodse kerkgenootschappen in Nederland: NIK, PIG en LJG

Het NIK, de overkoepelende organisatie van de Hoogduitse Gemeenten in Nederland (na de oorlog opnieuw opgebouwd) kent leden die ingedeeld zijn in joodse gemeenten en die tot het kerkgenootschap behoren.⁹ Er zijn besturen van deze gemeenten en besturen van ressorten, met afgevaardigden uit de drie grote steden en uit het Interprovinciaal ressort. De ressortale vergadering kiest de Centrale Commissie (CC) of algemeen bestuur. Daarboven functioneert het dagelijks bestuur, Permanente Commissie (PC) geheten. De PC is binnen het NIK het belangrijkste uitvoerend orgaan.¹⁰ Het Opperrabbinaat voor Nederland gevestigd te Amsterdam, opereert hier onafhankelijk van. De scheiding, die van oudsher bestaat tussen administratief-bestuurlijke zaken (uitgevoerd door het NIK) en aangelegenheden van godsdienstige aard (berustend bij het Opperrabbinaat), blijft zodoende gehandhaafd. Pastorale

9 Zie *De organisatie en taken van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap (N.I.K.)* (Amsterdam 1990).

10 Officieel heet de CC: Centrale Commissie tot de Algemene Zaken van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap; de PC heet officieel Permanente Commissie tot de Algemene Zaken van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap

zorg en het toepassen van godsdienstige wetten op allerlei gebied behoren tot de taakomschrijving van het Opperrabbinaat en de individuele rabbijnen.

Op 16 december 1951 nam de CC van het NIK een resolutie aan waarbij een Opperrabbinaat voor Nederland in het leven geroepen diende te worden. Voor het eerst in de geschiedenis benoemde de CC en niet de rabbinale ressorten een nieuwe opperrabbijn voor Nederland. E. Berlinger nam in juli 1954 nam deze functie aan. Sommige taken deelde hij met de Amsterdamse opperrabbijn A. Schuster. Nadien was Berlinger, die in 1985 overleed, opperrabbijn van Utrecht, hetgeen inhoudt: opperrabbijn van alle joodse gemeenten, behalve Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. Na het terugtreden van Berlinger is tot op heden geen nieuwe opperrabbijn voor Nederland benoemd.

De NIHS Amsterdam telt tegenwoordig drie rabbijnen, waartoe ook de Amstelveense rabbijn I. Vorst gerekend wordt. De oud-opperrabbijn van Amsterdam M. Just vertegenwoordigt het Opperrabbinaat van Nederland naar het buitenland toe, maar is niet meer in dienst van de NIHS, maar van het NIK. De overige twee rabbijnen L. van de Kamp en F. Lewis zijn in 1988 benoemd. Van de Kamp, die eerder in Den Haag werkzaam was, is daar door P.A. Meijers opgevolgd. Sinds 1987 opereert de deeltijd rabbijn A.L. Heintz van de NIG Utrecht namens het Interprovinciaal Opperrabbinaat (IPOR) in de zuidelijke provincies van het land. De eerder benoemde rabbijnen J.S. Jacobs en S. Evers maken eveneens deel uit van het IPOR.¹¹

In het kader van structuuraanpassing binnen de bestuurlijke organisatie van het NIK verschenen naar aanleiding van een onderzoek in 1980 en 1981 twee rapporten van de Commissie NICO.¹²

De Portugese (Sefardische) gemeente kent haar eigen organisatievorm met een Hoofdcommissie voor de Zaken van het Portugees-Israëlietisch Kerkgenootschap; een College van Parnassim (bestuurders) en een College van Ouderlingen. Legerrabbijn S.A. Rodrigues Pereira was de eerste naoorlogse opperrabbijn van de Sefardische gemeente. Voor het eerst in haar lange bestaan (vanaf het begin van de 17e eeuw) benoemde deze gemeente in 1968 een Ashkenazische (Hoogduitse) rabbijn in de persoon van B. Drukarch.

De Portugese begraafplaats te Ouderkerk, in 1612 in gebruik genomen, werd in 1976 gerestaureerd. Deze historisch belangrijke rustplaats wordt nog altijd gebruikt. De Sefardische gemeente vierde in 1975 het 300-jarig bestaan van haar gemeente in de Portugese Synagoge (*Snoge*). Na een restauratie in de jaren vijftig werd de gehoorzaal *Ets Haim* ingericht als wintersynagoge, die in tegenstelling tot de nog altijd gebruikte *Snoge* kan worden verwarmd. De oude bibliotheek *Ets Haim - Livraria Montezinos* bezit oude en waardevolle boeken.

11 IPOR, het Interprovinciaal Opperrabbinaat is de huidige naam voor het Opperrabbinaat Utrecht.

12 N.J. Engelsman, H. van Dam e.a., *Uitzicht op Joods Nederland in de tachtiger jaren. Alle Joden zijn verantwoordelijk voor elkaar. Verslag van het door de Commissie NICO uitgevoerde onderzoek naar de noodzakelijke structuuraanpassingen van het Nederlands-Israëlietisch Kerkgenootschap N.I.K. (z.p. 1980 [deel I] en 1981 [deel II]).*

Bij het 350-jarig bestaan van de Hoogduitse gemeente van Amsterdam in 1985 vond de viering in de *Snoge* plaats. In 1991 is de *Snoge* opnieuw gerestaureerd.¹³

De Federatie van Liberaal-Religieuze Joden, het overkoepelend orgaan van liberaal joodse gemeenten in Nederland (in 1931 opgericht) zag haar aanhang pas na 1945 groeien. De LJG opende in 1957 haar eerste eigen naoorlogse synagoge te Amsterdam. Vijftien jaar later betrok de LJG Den Haag de synagoge, die voordien het bezit was van de opgeheven Portugese gemeente, en sinds 1946 niet meer gebruikt was. De inwijding van deze gerestaureerde LJG-synagoge vond in 1976 plaats. De LJG-Amsterdam bouwde in 1964 een synagoge in Amsterdam-Zuid.¹⁴ De liberale gemeente Limburg (Venlo) moest in 1972 bij gebrek aan leden worden ontbonden. Rond die tijd ontstonden LJG-afdelingen te Rotterdam, Arnhem, Twente en Brabant.

Hoewel circa 10% van de Nederlandse joden lid is van de LJG, onderhouden hun vertegenwoordigers de belangrijkste contacten met de niet-joodse wereld. In Nederlands-joodse affaires nemen zij vaak belangrijke posities in. Een aantal besturen van joodse instellingen bestaan grotendeels uit liberale joden. Tussen het NIK en de LJG bestonden lange tijd minder goede contacten, hoewel na 1980 de onderlinge relaties zijn verbeterd. Indien noodzakelijk wordt gemeenschappelijk actie ondernomen, bijvoorbeeld ten bate van Israël of van Russische joden. Op religieus en ceremonieel gebied daarentegen zijn contacten tussen orthodox en liberaal minimaal.

Een poging om de drie kerkgenootschappen te confedereren liep daarom in 1966 op een mislukking uit. Wel werd besloten dat jeugdverenigingen van de drie kerkgenootschappen jaarlijks gezamenlijke herdenkingsdiensten voor de joodse oorlogs-slachtoffers bij de Hollandse Schouwburg te Amsterdam zouden houden.

De drie kerkgenootschappen brengen allen afzonderlijk een medelingenblad uit: Voor de Portugese gemeente is dat *Habinjan* (De Opbouw); de LJG geeft het blad *Levend Joods Geloof* uit en *Hakehilla* (De gemeente) is het orgaan van de NIHS Amsterdam. Daarnaast verschijnen nog een aantal mededelingenbladen, zoals *Chidoesj* voor de NIK-gemeenten in Overijssel en *JaGDaF* voor de drie noordelijke provincies, *NIGUN* te Utrecht, *Van Maand tot Maand* te Rotterdam, etcetera.

13 Onlangs is naar aanleiding van een tentoonstelling over Portugese joden in het Joods Historisch Museum verschenen: R. Shibolet et al. eds., *De Snoge. Monument van Portugees-joodse cultuur* (Amsterdam 1991). Hierin wordt uitgebreid aandacht besteed aan de *Snoge*.

14 Zie ook: K. de Jager, 1954-1972: *Jacob Soetendorp en de Liberaal Joodse Gemeente Amsterdam* (Doctoraalscriptie Erasmus Universiteit Rotterdam 1991).

Sociaal leven

Op sociaal gebied zijn de activiteiten van de Stichting Joods Maatschappelijk Werk (JMW) vermeldenswaard. Deze in 1948 gestichte organisatie voerde voor de Nederlands-joodse gemeenschap nuttige zaken door.¹⁵ Het JMW biedt steun aan de drie kerkgenootschappen, waarbij de belangrijkste taken van deze organisatie zijn: de zorg voor ouderen en het helpen van personen die lijden aan de schadelijke effecten van de oorlog. Niet alleen organiseert het JMW voor ouderen sociale en culturele activiteiten, maar ook voor jongeren worden contact- en informatiedagen verzorgd, zoals voor de naoorlogse joodse (tweede) generatie. Voor deze naoorlogse generatie geeft JMW-Samenlevingsopbouw vanaf 1990 de *Infokrant* uit.

Het Sinaï-centrum in Amersfoort, een in 1960 gebouwd psychiatrisch centrum kon in 1968 en 1971 in totaal met drie vleugels worden uitgebreid. Onder auspiciën van het JMW besloten twee bejaardeninstellingen -*Beth Shalom* (sinds 1953 heropend) en *Beth Menuchah* (voorheen De Joodse Invalide) te komen tot de bouw van een bejaardentehuis in Amsterdam-Osdorp. In het voorjaar van 1991 is dit zorgcentrum grotendeels naar Amsterdam-Buitenveldert overgebracht. Ook in Rotterdam (1974), Arnhem (1874) en Bussum zijn bejaardentuizen, terwijl instellingen in Enschede en Haarlem inmiddels zijn gesloten. In Den Haag zijn de voorbereidingen getroffen voor de bouw van een bejaardentehuis voor joodse ouderen in Zuid-Holland.

Er zijn tal van instellingen die onder de paraplu van JMW vallen, zoals de in 1947 opgerichte *Stichting Cefina*, de Centrale Financieringsactie voor Joods-Sociaal Werk; de *Gefuseerde Joodse Instellingen voor Kinderbescherming*; een joods RIAGG: de *Joodse Ambulante Geestelijke Gezondheidszorg* (Joodse AGGZ) geheten; de *NIISA*, een sociaal orgaan van de NIHS Amsterdam. Ook heeft het JMW contacten met het *Centraal Israëlitisch Ziekenhuis* (CIZ). Deze inrichting verhuisde van Amsterdam-Zuid naar Amstelveen, waar in een aparte vleugel van het Tulp Ziekenhuis het joodse ziekenhuis is ondergebracht.¹⁶

Cultuur en jongeren

De Jiddische cultuurvereniging *Sch-Anski*, opgericht door joden, die ver voor de oorlog uit Oost-Europa naar Nederland waren geëmigreerd, bestond tot in de jaren zestig. In het kader van de herleving van deze cultuur is in november 1991 een internationaal jiddisch festival te Amsterdam gehouden.

De bekendste joodse jeugdverenigingen zijn *Habonim-Dror* (socialistisch-zionistisch), *Bné Akiwa* (orthodox-zionistisch), en *Hasjalsjelet* (orthodox en niet-zionistisch), allen door het NIK gesteund. *Kadima* is de jongerenclub van de LJG. Daarnaast bestaan nog enkele kleine, meestal zionistische (jongeren)-verenigingen, waaronder *Zijon*. De sociaal-culturele stichting voor jongeren

15 Voor een overzicht over de eerste jaren van activiteit van het JMW, zie de brochure van J. Schaap, *25 jaar joods maatschappelijk werk* (Amsterdam 1973).

16 Momenteel wordt door J. Lipschits en L. Veerman onderzoek gedaan naar de archieven van *Joods Maatschappelijk Werk* en van de *Joodse Invalide*.

Sjoeché geeft vanaf 1985 de *Sjoechekrant* uit. Eerder moest in 1973 de jongerenvereniging *Gotspe* vanwege geldgebrek haar sociëteit aan de Amsterdamse Zeedijk sluiten. Vanaf het begin van 1970 bestaat de studenten en jongerenvereniging *Ijar* Nederland met enige afdelingen in universiteitssteden, als opvolger van de ter ziele gegane NZSO (*Nederlandse Zionistische Studenten Organisatie*). Er zijn in Nederland joodse sportclubs voor o.a. (tafel)tennis, schaken, schieten en bridge. Een aantal van deze sportverenigingen is opgenomen in de overkoepelende *Stichting Hapoël Nederland*. In 1978 werd de joodse vrouwengroep *Deborah* opgericht. Een van de belangrijkste doelstellingen is de verkrijging van een actievere rol voor vrouwen binnen het orthodoxe jodendom. Het blad *Kolenoe* (onze stem) voor Nederlands joodse vrouwen verschijnt sinds 1981. Joodse homoseksuelen richtten in de jaren tachtig de vereniging *Sjalhomo* op.

Politiek

In 1953 waren er nog maar weinig joden in leidinggevende na-oorlogse politieke posities. De belangrijke rol, die joden in de voor-oorlogse SDAP hadden gespeeld, kon vooreerst niet worden voortgezet in de naoorlogse PvdA. Wel had Amsterdam in die dagen een joodse commissaris van politie. De christelijke politieke partijen wensten een strikte nakoming van de wet op de winkelsluiting op zondag. Voor joodse winkeliers, die zich aan de *sjabbat* hielden (en uiteraard hun winkels gesloten hadden) maar op zondag hun winkels open hadden, was dit een derving van inkomsten. Na protest van de joodse gemeenschap stond in juni 1951 A.H.M. Albregts, minister zonder portefeuille het toe, dat joodse winkeliers hun zaken op zondagochtend open mochten houden. Een wet van deze strekking werd door het parlement in mei 1952 aangenomen. Een door de Amsterdamse gemeenteraad unaniem aangenomen wet, waarbij joodse winkeliers toegestaan werd hun winkels op zondag tot zes uur 's avonds geopend te hebben, werd door de Kroon uiteindelijk verworpen. Later waren andere wetten op de winkelsluiting van toepassing.

Politieke gebeurtenissen in Oost-Europa (antisemitische uitwassen in de Sovjet-Unie) leidden in 1952 tot perspublicaties en felle tegenreacties. De secretaris-generaal van de CPN, P. de Groot (zelf joods) verdedigde het communisme en veroordeelde Israël en het zionisme. Een joods CPN-lid werd uit de partij gezet, hoewel hij later onder voorwaarden weer kon toetreden. Een ander joods lid bedankte.

De eerste joodse minister na de oorlog was I. Samkalden. Hij maakte in 1956 als minister van justitie namens de PvdA deel uit van het nieuwe kabinet Drees. Negen jaar later was hij opnieuw minister van justitie in het kabinet Cals. In 1963 had zowel de Eerste als de Tweede Kamer twee joodse leden (namens de PvdA en de CPN). Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 werd de president van de Portugese gemeente, Dr. J.Z. Baruch als kamerlid voor DS'70 gekozen.

Vreemd was het plotselinge besluit van het ministerie van landbouw. Het verbood vanaf 1 januari 1975 om humanitaire redenen het rituele slachten voor export-doeleinden. Een scherp protest van de PC, het administratieve

lichaam van het NIK, had succes en de wet werd ingetrokken. Negen jaar later werd de rituele slacht opnieuw van stal gehaald door de toenmalige staatssecretaris van landbouw A. Ploeg. Hij wilde de rituele slacht voor de export afschaffen. Uiteindelijk werd de ban op de rituele slacht ingetrokken.

I. Samkalden was na de oorlog de eerste joodse burgemeester van Amsterdam. Ook zijn opvolgers W. Polak en E. van Thijn houden de traditie van joodse burgemeester te Amsterdam in ere.

Antisemitisme in Nederland¹⁷

Echt antisemitische uitingen kwamen in de jaren vijftig niet voor. Wel vond het *Limburgsch Dagblad* het nodig in een artikel van 15 juni 1951 te vermelden, dat voor de derde keer sinds de Tweede Wereldoorlog wéér een joodse dichter een literaire prijs had ontvangen. Overige media namen hier afstand van; geheel in overeenstemming met het overgrote deel van de Nederlandse bevolking.

Een boek van B.L. van Maasland, gebruikt bij het katholiek lager onderwijs, verhaalde nog in de 25e druk, dat een joods jongetje die communie had gedaan door zijn vader voor straf in een oven was gegooid, maar door een wonder gered werd. Hij en zijn moeder werden na het wonder katholiek. Het boek werd door de redactie van het katholieke dagblad *De Volkskrant* overigens scherp bekritiseerd.

Duidelijk in samenhang met de moeilijke situatie van de oorlogspleegkinderen verschenen artikelen met een negatieve houding ten aanzien van jodendom in *De Gaset van Limburg* en in *De Gelderlander*.¹⁸

Begin 1960 namen antisemitische uitingen in de wereld plotseling sterk toe. Voor Nederland betekende dit de schildering van een aantal *swastika's* (hakenkruizen) op de muren. Veel ernstiger was dat sommige prominente joodse Nederlanders dreigbrieven ontvingen. Gelukkig was de publieke verontwaardiging groot, vooral vanuit kerkelijke zijde. Een aantal boekhandelaars lanceerden een campagne tegen de antisemitische uitwassen en brachten een pamflet uit, *Protest* genaamd. Daarna bleef het gelukkig op dit gebied heel rustig. Wel brachten in 1964 vandalen vernielingen aan op de joodse begraafplaats te Winterswijk.

Hoewel antisemitische uitwassen in Nederland sporadisch voorkomen, bemoeien een drietal instellingen zich met de voorkoming en de bestrijding hiervan. De *Stichting Bestrijding Antisemitisme* (STIBA), het *Centrum voor Informatie en Documentatie Israël* (CIDI) en de *Anne Frankstichting* bewegen zich op dit terrein.

17 Voor de periode kort na de oorlog zie: D. Hondius, "Thans dienen joden hun dankbaarheid te tonen". Antisemitisme vlak na de bevrijding' in: H. Galesloot en M. Schrevel eds., *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam z.j. [1988]), 135-149. D. Hondius, *Terugkeer, Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* ('s-Gravenhage 1990).

18 Onlangs is verschenen: E. Verheij, *Om het Joodse kind* (Amsterdam 1991).

Hardnekkig in hun antisemitische uitslatingen is het evangelistenechtpaar Goeree uit Zwolle, die in 1986 en daarna in hun evangelisatieblad *Evan* de joden beschuldigde de Holocaust zelf te hebben uitgelokt door hun verwerping van Jezus als messias. *Evan* kreeg een rechterlijk verschijningsverbod. Notoir antisemitisch zijn publicaties en andere activiteiten van de weduwe van de NSB-er Rost van Tonningen.

In 1987 ontstond de nodige commotie rond de opvoering van het toneelstuk van de Duitser Fassbinder, *Het vuil, de stad en de dood*. Leden van de joodse gemeenschap maakten opvoering van het omstreden toneelstuk onmogelijk vanwege de antisemitische passages en verwijzingen in het toneelstuk.

Oorlogsmisdadigers

In december 1960 vernam de Nederlandse regering dat in Duitsland Dr. W. Zöpf was gearresteerd. Hij was tijdens de bezetting verantwoordelijk voor het leeghalen en deporteren van personeel en patiënten van Het Apeldoornse Bosch, een joods psychiatrisch centrum.

De juristen J.M. van Bemmelen en W.P.J. Pompe pleitten in die jaren voor vrijlating van vier in Nederland vastzittende oorlogsmisdadigers. Hun voorstel werd unaniem afgewezen. Groeiende aandacht was er voor de in Nederland van oorlogs-misdaden verdachte W. Harster, E. Rajakowitsch en K. Silberbauer. De laatste werd verantwoordelijk gehouden voor het arresteren van Anne Frank en haar familie.

Een storm van protest bij joden en niet-joden weerklonk toen in de zomer van 1966 I. Samkalden, de (joodse) minister van justitie in het kabinet Cals, een van de vier in Nederland nog vastzittende oorlogsmisdadigers, W. Lages, vrijliet op grond van diens zwakke gezondheid. Lages overleed in 1971 in West-Duitsland. In 1967 werden nieuwe pogingen in het werk gesteld om de drie nog in hechtenis zijnde oorlogsmisdadigers, bekend als "De Drie van Breda" in vrijheid te stellen. C.H.F. Polak, minister van justitie van het nieuwe kabinet De Jong, verwierp twee verzoeken binnen zeven maanden. Polak's opvolger in 1971 op justitie, minister A. van Agt in het kabinet Biesheuvel spande zich in voor de vrijlating van de Drie van Breda, nadat het Hooggerechtshof en het gerechtshof van Amsterdam eerder gunstig hadden gereageerd op gratieverzoeken van de drie. Van Agt verdedigde zich door ondermeer te stellen dat "continuering van de straf geen enkel doel diende in ons strafrechtstelsel".

Vanuit de drie kerkgenootschappen werd met verontwaardiging gereageerd tegen de mogelijke vrijlating. 50.000 deelnemers namen deel aan massale protestdemonstraties tegen de regering. Hoewel Van Agt een motie van de PvdA tegen de vrijlating niet steunde, verklaarde premier Biesheuvel dat de regering zou handelen overeenkomstig de meerderheid in het parlement. Na stemming over de motie verklaarde de regering van haar voornemen af te zien de drie oorlogsmisdadigers direct vrij te laten. In 1975 werd deze zaak opnieuw aangekaart door de jurist Prof. G.E. Langemeijer, speciaal adviseur van het kabinet, die in een artikel in het *Nederlands Juristenblad* voor hun vrijheid pleitte. Op 16 maart 1976 begon ook de *Nederlandse Raad van*

Kerken te lobbyen voor de vrijlating van de drie oorlogs-misdadigers, dit mede op verzoek van een aantal Duitse kerken. De drie joodse kerkgenootschappen waren ondanks dialoog met de Nederlandse kerken niet bij deze stap betrokken en protesteerden.

Tussentijds speelde in de lente van 1976 de affaire Menten. P.N. Menten, door een Israëli beschuldigd van het uitmoorden van diens familie in het Poolse Podhorodze en de roof van kunstvoorwerpen, bleek vrijwillig deel uitgemaakt te hebben van een SS-Einsatz Kommando en werd tevens beschuldigd van een moordpartij in het Poolse Urice. Via de journalist H. Knoop kon de Nederlandse justitie de gevluchte Menten nabij het Zwitserse Zürich aanhouden.

In december van hetzelfde jaar veroordeelde het gerechtshof in Roermond H. Loyen tot levenslang vanwege deelname aan sadistische moordpartijen op Poolse joden in 1942-1943 in een concentratiekamp nabij Minsk.

Een brief uit juli 1988, ondertekend door negentien prominente Nederlanders, waaronder de joodse juristen D. Simons en I. Samkalden, bepleitte vrijlating van de nog twee vastzittende oorlogsmisdadigers (Kotalla was inmiddels overleden). Een motie van mevrouw Haas-Berger (PvdA) contra gratieverlening werd met ruime meerderheid in de Tweede Kamer verworpen, zodat op 27 januari 1989 Fischer en Aus der Fünten -ondanks felle protesten- werden vrijgelaten. Drie maanden later overleed Aus der Fünten, Fischer stierf in september 1989.

Oorlogsslachtoffers

De Nederlandse Oorlogsgravenstichting presenteerde aan de *Stichting Yad Vashem* te Jeruzalem 30 gedenkboeken met daarin de namen van 102.000 Nederlandse joodse slachtoffers van het Nazi-bewind.

Tot oktober 1972 duurde het, voordat het parlement een motie van kamerlid Dr. J.Z. Baruch (DS'70) inzake een financiële regeling aan de oorlogsslachtoffers goedkeurde. Januari 1973 werd deze Wet Vervolging Oorlogsslachtoffers (WUV) aangenomen. Het gaf oorlogsslachtoffers de mogelijkheid financiële vergoeding te claimen vanwege in de oorlog opgelopen fysieke en psychologische schade.¹⁹ Meer dan 13.000 personen maakten gebruik van deze regeling. Pogingen van staatssecretaris J.P. van der Reyden de WUV vanaf 1986 niet meer toe te passen op de kinderen van oorlogsslachtoffers (tweede generatie) ondervond weerstand bij de joodse gemeenschap, die de regering bovendien geld vroeg voor de aanstelling van pastoraal werkers om de groeiende psychologische problemen van de overlevenden te kunnen begeleiden. In 1973 werd het Centrum 1945 te Oegstgeest geopend. Prof. Bastiaans gaf daar psychologische en psychiatrische behandelingen aan personen met traumatische oorlogservaringen.

19 Voor Duitse herstelbetalingen zie: M. Speijer, *Wiedergutmachung? Onthullingen over JOKOS en CADSU* (Voorburg 1991).

In april 1985 werd de 40-jarige bevrijding van het Kamp Westerbork herdacht. Ook bij voormalige kampen als Vught en Schoorl vonden later herdenkingen en onthullingen van monumenten plaats.

Joods-christelijke relatie

Eind 1973 formeerden de Haagse opperrabbin M. Fink en een aantal Nederlandse geestelijken ten gevolge van de oktoberoorlog in het Midden-Oosten: Synagoge en Kerk in Steun voor Israël. Acht jaar later -in december 1981- werd het OJEC opgericht, een overlegorgaan tussen joden en christenen, waar van christelijke kant S. Schoon voorzitter is en van joodse kant rabbijn H. Rodrigues Pereira tot voor kort als vice-voorzitter optrad. Het OJEC poogt in het kader van een dialoog leerhuizen te stimuleren, evenwel zonder missionaire bijbedoelingen te hebben. Tevens was in 1981 het eerste deel van *Christelijke Theologie na Auschwitz* van de theoloog H. Jansen verschenen, die in dit boek anti-joodse elementen binnen het christendom onthulde.

Moeilijkheden ontstonden in november 1989 toen het OJEC niet meer met de Raad van Kerken wilde praten, dit in verband met het feit dat prof. D. Mulder van de Raad van Kerken het woord voerde op de dag van Palestijnse Solidariteit.²⁰ Het tienjarig bestaan van het OJEC is gevierd met een symposium in november 1991.

Het bezoek van Paus Johannes Paulus II aan Nederland in mei 1986 bracht binnen de joodse gemeenschap enige opschudding teweeg. De controverse spitste zich toe op de vraag of de gedane uitnodiging aan een delegatie van de joodse gemeenschap definitief moest worden aanvaard. De paus wilde niet voldoen aan een aantal eisen, waaronder erkenning van het bestaansrecht van de staat Israël en het toegeven van de dubieuze rol van het Vaticaan tijdens de Tweede Wereldoorlog. De joodse afgevaardigden wensten de paus niet te ontmoeten.

Onderwijs

In het begin van de jaren vijftig was het alleen in Amsterdam mogelijk permanent joods onderwijs te krijgen. Tweehonderd leerlingen kregen lager onderwijs op *Rosj Pina* en honderd andere leerlingen volgden voortgezet onderwijs op de joodse HBS. Joods onderwijspersoneel was toen al moeilijk te krijgen en dit probleem speelt vandaag de dag nog steeds.

Buiten Amsterdam kregen zo'n 700 kinderen joods onderwijs, meestal op zondag. Van dagonderwijs was hier geen sprake. In Amsterdam, waar vóór de oorlogsjaren op dertien scholen joods onderwijs werd gegeven, nam ná de oorlog de Stichting Joods Bijzonder Onderwijs (JBO) de reorganisatie van het joods onderwijs onder haar hoede en bouwde het verder uit. De joodse HBS

20 Zie voor de laatste stand van zaken met betrekking tot het OJEC: M. Marreveld en M. van der Linden 'Ontmoeting Joden-Christenen' *NIW* 127 (1991) 12, 12-15.

keerde in 1950 terug naar de oude behuizing aan de Voormalige Stadstimmertuin bij de Amstel. De school kreeg in 1959 de naam *Maimonides-Lyceum*. De lagere school *Rosj Pina* werd na de oorlog gevestigd in Amsterdam Oud-Zuid. In 1968 ontving een kwart van de 2.000 Nederlands-joodse schoolgaande kinderen een vorm van joods onderwijs.

Drie jaar later, in december 1971, vond de eerste steenlegging plaats voor de bouw van een nieuw scholencomplex in Amsterdam-Buitenveldert. Hier kreeg *Rosj-Pina* in 1973 samen met de kleuterschool *Gan Simcha* en de peuterschool *Ganon Judith* een nieuw onderkomen. Ook de tot scholengemeenschap omgevormde instelling *Maimonides* verhuisde in 1980 hier naar toe.

Op de JBO-scholen volgden zowel kinderen van niet-religieuze als van streng orthodoxe ouders de lessen. De visie van het JBO, dat het joods onderwijs ondergeschikt diende te zijn aan het algemeen onderwijs, was evenwel niet de opvatting van een aantal streng orthodoxe ouders. Tengevolge hiervan werd in 1975 in Amsterdam de *Stichting Joods Kindergemeenschap Cheider* als zelfstandige joodse orthodoxe school opgericht. Het aantal leerlingen van het *Cheider* groeit gestaag. Een joodse kleuterschool in Den Haag wordt sinds de jaren zeventig geëxploiteerd door de *Stichting Beth Midrasj*.

In Rotterdam is sinds 1989 weer joods onderwijs mogelijk op de nieuw opgerichte basisschool *Beth Sefer Etgar*. In hetzelfde jaar richtte het NIK het *Opperrabbin Eliëzer Berlingerfonds* op ter ondersteuning van het joods onderwijs in Nederland.

De liberale Leo Baeckschool in Amstelveen werd in november 1982 geopend, maar in 1991 werd deze instelling door een gebrek aan leerlingen gesloten.

Hebreeuws en andere joodse studiën kunnen na de middelbare school worden gevolgd aan de beide universiteiten van Amsterdam en aan die van Leiden en Groningen, maar ook bij de *Stichting Tarboet* en de Volksuniversiteiten zijn er mogelijkheden voor Hebreeuwse cursussen. De *Stichting Jad Achat* in Amsterdam begeleidt op cultureel en educatief gebied. Te Leiden en Groningen zijn joodse studiecentra en in Hilversum bevinden zich de contactadressen van het Genootschap voor de Joodse Wetenschap in Nederland en de B. Folkertsma-stichting voor Talmudica. Tevens is het mogelijk colleges te volgen bij het Nederlands Israëlitisch Seminarium te Amsterdam. Deze lang bestaande instelling leidt op voor rabbijn en godsdienstonderwijzer. In 1976 is het *Kolel Chacham Zwi* opgericht, een instelling waar gehuwde mannen de gehele dag kunnen leren.

Relaties met de staat Israël²¹

In 1952 werd een belangrijk handelsakkoord gesloten tussen Nederland en Israël, maar pas in 1958 werden tussen beide landen ambassadeurs uitgewisseld. De contacten tussen beide landen konden als uitstekend worden omschreven.

Op de 49e jaarvergadering in 1951 van de Nederlandse Zionisten Bond (NZB) trad de president prof. S. Kleerekoper na vier jaar af. Hij was een van degenen geweest, die na de oorlog de NIHS te Amsterdam mee had helpen opbouwen. De NZB telde in 1954 2688 leden; een daling vergeleken met het jaar daarvoor.

Bij de watersnoodramp van 1953 kwam er tevens hulp van joodse zijde: de Israëlische regering stuurde 5000 kisten sinaasappelen. Tevens kwam er hulp van het *Magen David Adom*, de (nog steeds niet erkende) zusterorganisatie van het Rode Kruis, van de Women's International Zionist Organization (WIZO) en van het American Joint Distribution Committee (JDC). Een inzamelingsactie ten bate van Israël tijdens de Suez-crisis in 1956 bracht meer dan 2,3 miljoen gulden op.

Aan het begin van de zestiger jaren steeg het aantal Nederlandse toeristen naar Israël gestaag; waaronder een groot aantal niet-joden. Ook kwamen een aantal Israëlische studenten naar ons land. Op regeringsniveau werden over en weer bezoeken afgelegd.

Het uitbreken van de Zesdaagse Oorlog in juni 1967 bracht sterke uitingen van solidariteit in Nederland met de bedreigde joodse staat teweeg. Prof. A. Andriessen, gewezen minister van economische zaken en lid van het Genootschap Nederland-Israël was als voorzitter van de Stichting van de Arbeid (een overkoepelend orgaan van werkgevers en werknemers) de initiatiefnemer van de actie "Drie uur loon voor Israël".²² Een aantal joodse en niet-joodse vrijwilligers meldden zich bij de Israëlische ambassade te Den Haag om te dienen in het Israëlische leger. Een andere groep joodse jongeren was reeds als kibboets-vrijwilliger naar Israël vertrokken. Het NIK publiceerde in het najaar van 1967 *Weerklank van de Sjofar*, een artikelenbundel geschreven door Nederlandse joden over de Zesdaagse Oorlog.

Na deze periode van pro-joodse solidariteit, waren er ook andere groepen, die via de media (*Avenue*, *De Groene Amsterdammer* etc.) een pro-Arabisch standpunt te berde wilden brengen. Zij waren vooral te vinden in politiek linkse kringen, hoewel het grootste deel van de PvdA een pro-Israël houding aannam.

Opvallend genoeg maakte de NZB rond 1967 moeilijke tijden door. Het ledental was sterk teruggelopen en het maandelijkse orgaan van de NZB, *De Joodse Wachter* (JW) kwam een tijdlang niet meer uit. Een tijdlang was de JW als pagina in het *Nieuw Israëlietisch Weekblad* (N.I.W.) opgenomen, maar de laatste twintig jaar verschijnt de JW weer als zelfstandige uitgave.

21 Voor een overzicht van de houding van de Nederlandse regering ten opzichte van de staat Israël: R.B. Soetendorp, *Pragmatisch of principieel. Het Nederlandse beleid ten aanzien van het Arabisch-Israëlietisch conflict* (Leiden 1983).

22 J. Goodman, 'The Netherlands', *AJYB* (1968), 461-466.

Tot 1967 richtte het *Keren Hajesod*, bekend als de Collectieve Israël Actie (CIA) zich alleen op de lokale joodse gemeenschap, ter verkrijging van gelden voor de opbouw van het joodse land. Na 1967 richtte de directeur zich via advertenties in de kranten ook tot de niet-joodse bevolking. Een pleidooi van Dr. L. de Jong van het RIOD, leverde binnen een maand 1 miljoen gulden op. 90-95% hiervan was door niet-joden geschonken. Naast de CIA zijn er ook andere instellingen, die zich op Israël richtten zoals het Joods Nationaal Fonds (JNF) voor boomplantingen in Israël en ontginning van gebieden, de stichting Beth Halochem voor steun aan invalide soldaten etc.

Op 3 mei 1968 werd op grootschalige wijze de twintigste verjaardag van de staat Israël gevierd, waarbij alle kerkgenootschappen, jeugdverenigingen en andere joodse organisaties eendrachtig samenwerkten. Niet alleen in Amsterdam, maar ook in overige grote joodse gemeenten vonden festiviteiten plaats. Ook de media besteedden hieraan uitgebreid aandacht.

Nederland vertegenwoordigde de belangen van Israël in Oost-Europa. Deze landen hadden allen -op Roemenië na- hun betrekkingen met Israël verbroken na het uitbreken van de Zesdaagse Oorlog. Hierdoor was de Nederlandse regering goed op de hoogte van de positie van de joden in de Sovjet-Unie. In 1969 werden in ons land demonstraties tegen de vervolging van joden in Irak gehouden en vanaf 1970 werden demonstraties, meetings en een seider (paasmaaltijd ter herinnering van de uittocht van de joden uit Egyptische slavernij in Bijbelse tijd) in de open lucht georganiseerd ten gunste van de Russische joden. Het Solidariteitscomité voor de joden in de Sovjet-Unie werd in april 1970 opgericht en bestaat uit vertegenwoordigers van de drie kerkgenootschappen, WIZO, NZB en andere organisaties. Voorzitter is de rabbijn van de LJG te Den Haag A. Soetendorp.²³ Ook in de jaren tachtig werden ten gunste van Russische joden, zoals Anatoly (Nathan) Sjtsjaranski en Ida Nudel, acties gevoerd.

In 1971 bleek de houding van de regering ten aanzien van de problematiek in het Midden-Oosten zich langzaam te verschuiven in een meer pro-arabische richting. De NZB protesteerde tegen de Nederlands steun aan een VN-resolutie, die de terugtrekking eiste van het Israëlijs leger uit de bezette gebieden. In 1972 bezocht de minister van buitenlandse zaken N. Schmelzer Israël, waarbij wederzijdse waardering en samenwerking opnieuw werden onderstreept. Nederland bleef bemiddelaar in de uitreisbaarheid van Russische joden naar Israël.

In 1971 verliep de NZB-jaarvergadering dermate stormachtig dat deze moest worden verdaagd. Een aantal jeugdgroepen trokken zich terug uit de NZB-Federatie, omdat volgens hen geen gehoor werd gegeven aan hun wensen tot solidariteit met andere onderdrukte groepen in de wereld. Tot de bekendste van deze critici hoorde een groep studenten uit de NZSO, de Kritiese Zionisten. Zij gaven tussen 1969 en 1971 het tijdschrift *Kova Tembel* uit, maar het blad verdween toen de redacteurs naar Israël emigreerden en

23 Zie voor een overzicht van de positie van de joden in de Sovjet-Unie: *Antisemitisme in de Sovjetunie. Teksten en karikaturen uit boeken, tijdschriften, kranten, tv en radio.* Uitgegeven door het Solidariteitscomité voor de Joden in de Sovjetunie. (Leiden 1979).

een aantal hunner daar correspondent werden, zoals E. Rosenthal. Daarna was er in en om de NZB weinig sprake van zionistische activiteit.

Reacties op de Jom Kippoer-oorlog

Gedurende de eerste weken na het uitbreken van deze nieuwe oorlog bleek in Nederland opnieuw grote solidariteit met de joodse staat. Volgens een opinie-onderzoek steunde 73% van de bevolking Israël's positie. Bepaalde uitspraken van de minister van buitenlandse zaken M. van der Stoep hielden volgens sommige Arabische landen een te pro-Israël standpunt in. Als reactie hierop besloten zes Arabische leden van de Organization of Petroleum Export Countries (OPEC) op 24 oktober 1973 tot een embargo van alle olieproducten naar Nederland, een situatie die tot 10 juli 1974 gehandhaafd bleef.

Ook sommige Arabische landen, die geen lid van de OPEC waren, steunden de boycot tegen Nederland. Het betekende een daling van 66% van alle olie-invoer, de vrees voor een economische achteruitgang, het op de bon zetten van het particulier benzineverbruik en de instelling van een autoloze zondag. Hoewel de publieke opinie anders uitwees, begon de regering langzaam afstand te nemen van haar pro-Israël standpunt.

Oplossingen voor het probleem in het Midden-Oosten dienden volgens de Nederlandse regering gevonden te worden in de uitvoering van de VN-resolutie 242, hetgeen uitvoering moest geven aan de terugtrekking van de Israëlische troepen uit bezet Arabisch gebied, een standpunt die tevens op 6 november 1973 door de EEG-staten door middel van een verklaring was onderschreven. In dit verband was een uitspraak van minister M. van der Stoep van belang, die verklaarde dat de regering zocht naar een uitgebalanceerde politiek die zowel de rechten van de Israël's als van de Palestijnen erkende.

Vooraf in 1973 en in 1974 werd Nederland getroffen door een paar vliegtuigkapingen die door Palestijnse terroristen werden uitgevoerd. De kapingen waren er de oorzaak van dat een voorgenomen vergadering van het Joods Wereld Congres, dat in mei 1974 in Den Haag zou worden gehouden, werd afgelast.

In 1974 werd het Centrum voor Informatie en Documentatie Israël (CIDI) opgericht. Tegelijkertijd richtte een groep jongeren de Werkgroep Israël op, die het blad *Nabij* vanaf oktober 1974 uitgaven. De Werkgroep toonde zich actief bij het geven van protest tegen de verschijning van Arafat in de VN en de beslissing van de UNESCO Israël als lid uit te sluiten. Het ICN (Israël Comité Nederland) werd eveneens in 1974 opgericht door voornamelijk niet-joden (veelal politici van diverse politieke partijen), die zich stoorden aan de vaak eenzijdige berichtgeving over Israël. Zij organiseerden activiteiten om dit land te helpen.

In 1977 was de politiek van de Nederlandse regering fundamenteel anders dan de hartelijke steun uit vroeger dagen. Er was echter geen Nederlandse steun voor de VN-resolutie, die zionisme met racisme gelijkstelde. Wel steunden in juli 1975 de afgevaardigden op de Internationale Vrouwen Jaarconferentie te Mexico een resolutie voor de verdwijning van kolonialisme, zionisme en racisme, die in één adem werden genoemd. Ook op regerings-

niveau was een tendens te bespeuren die naast uitvoering van de bekende resoluties 242 en 338 meer rekening wenste te houden met de politieke aspiraties van de Palestijnen.

Voor 1967 was de houding van vele Nederlanders gebaseerd op de ervaringen tijdens de Duitse bezetting. In het licht van de Holocaust (jodenvervolging) zagen zij de staat Israël als een noodzakelijkheid. Voor sommige protestanten was Israël de bevestiging van bijbelse profetieën. Doch voor een nieuwe generatie, die na de Tweede Wereldoorlog opgegroeid was met het bestaan van een joodse staat, betekende Israël niet meer dan een andere gemiddelde staat in de wereld. In het in beginsel oprecht streven van velen naar een rechtvaardige werelddoelstelling en -vrede werd de aarde wel eens al te gemakkelijk verdeeld in die van onderdrukkers en onderdrukten. De Arabieren werden na 1967 in toenemende mate gezien als de nieuwe *underdog* en Israël als een vreemd element in het Midden Oosten; als zou Israël een vreemd element in de regio zijn; een pion van de Verenigde Staten.

In de herfst van 1974 werden twee Leidse studenten in Israël gearresteerd op verdenking tot hulp aan Al-Fatah. Twee jaar later pakte men een studente uit Breda op als lid van de Rode Hulp. Mogelijk was zij ook lid van het Volksfront voor de Bevrijding van Palestina. Een PLO-kantoor, dat sinds 1983 in Nederland gevestigd was, bleef zonder diplomatieke status.

In 1981 stemde Nederland tegen bij VN-resoluties, die de terugtrekking van Israël uit de bezette gebieden claimden. Anderzijds stemde Nederland tegen Israëls uitbreidingsplannen op de Golan-hoogvlakte en steunde het een resolutie, die Israëls inlijving van Oost-Jeruzalem als deel van de hoofdstad onwettig bestempelde. Op een VN-vrouwen-conferentie te Nairobi stemde de Nederlandse delegatie tegen een resolutie, die zionisme gelijkstelde met racisme.

De Nederlands ambassade bleef de belangen van Israël behartigen voor die Sovjet joden, die het land wilden verlaten. Dit bleef zo tot oktober 1991, toen de sinds 1967 verbroken diplomatieke banden tussen Israël en de Sovjet-Unie werden hersteld in het kader van de vredesconferentie in het Midden-Oosten, die eind oktober startte.

Mede op initiatief van enige leden van het Nederlands Palestina Comité organiseerde de rooms-katholieke organisatie Pax Christi in 1990 een conferentie over het Midden-Oosten.

De *Intifada*, de Palestijnse opstand in Israëls bezette gebieden brak uit in 1987 en breidde verder zich uit tijdens de viering van de 40-jarige onafhankelijkheid van de staat Israël in 1988. Naast felicitaties van Nederlandse politici aan het adres van de joodse staat, waren er tevens woorden van kritiek op Israëls (nederzettingen)politiek. Net als in 1967 was er in januari 1991 grote solidariteit met de Joodse staat. Tijdens de geallieerde Operatie Desert Storm (gericht tegen de Iraakse bezetting van Koeweit) werden enige Israëliërs bevolkingscentra door Iraakse Scud-raketten getroffen. Israëls besluit, zich desondanks niet in de strijd te mengen, ondervond alom waardering in politiek Nederland en daarbuiten. De Nederlandse regering stuurde ter verdediging Patriotraketten naar de bedreigde staat. Een solidariteitsmani-

festatie voor Israël werd in Amsterdam goed bezocht, waarbij mede de fractieleiders van de Nederlandse politieke partijen het woord voerden.²⁴ Hoewel de Nederlandse politiek ten aanzien van de joodse staat de laatste jaren kritischer is geworden, zijn de wederzijdse betrekkingen nog altijd goed te noemen. Tussen de joden in Nederland en Israël blijft een hechte band bestaan, een band die per individu verschillend is.²⁵

Geschiedschrijving en onderzoek

Direct na de beëindiging van de Tweede Wereldoorlog schreef de socialist S. de Wolff, *Geschiedenis van de joden in Nederland, Laatste bedrijf*. De jurist A.J. Herzberg publiceerde *Kroniek der Jodenvervolging*, dat in 1950 oorspronkelijk als een hoofdstuk in *Onderdrukking en Verzet, Nederland in Oorlogstijd* voorkwam. Ook is inzake geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog *Studies over Jodenvervolging* van prof. B.A. Sijes vermeldenswaardig. Prof. J. Presser publiceerde in 1965 *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. Naast deze monografieën verscheen vanaf 1969 het eerste deel uit de serie *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, geschreven door Dr. L. de Jong, de toenmalige directeur van het RIOD.²⁶ F. Weinreb, wiens functioneren in de oorlog omstreden was, schreef het twee-delige werk *Collaboratie en verzet*. Het boek werd in 1969 uitgegeven.

In 1969 kwam het eerste nummer van *Studia Rosenthaliana* uit, een tijdschrift voor geschiedenis en joodse wetenschap in Nederland, wat tot op heden twee maal per jaar verschijnt.

In 1968 legde de judaica en hebraïca expert M.H. Gans, samensteller van het bekende *Memorboek* (1e druk 1971), de basis voor de stichting van een instelling in Israël: *The Institute for the History of Dutch Jewry* in Jeruzalem. De huidige directeur van deze instelling is Dr. J. Michman (oorspronkelijk Melkman).

Vanaf 1974 nemen de publicaties toe over de geschiedenis van het joodse leven in de provincie (de *Mediene*) en overige steden buiten Amsterdam. De belangstelling voor de restauratie van (voormalige) synagogen, de conservering en het in kaart brengen van joodse begraafplaatsen in Nederland is groeiende. Vooral het pionierswerk en studies op het gebied van mediene-geschiedschrijving van H. Beem dienen hier genoemd te worden.²⁷ H. Beem schreef samen

24 Zie *NIW* d.d. 18-1-1991, 22-1-1991, 25-1-1991, 1-2-1991 en 8-2-1991.

25 S. Leyesdorff, M. Mock et al. eds., *Israël: een blanco cheque?* (Amstelveen/Amsterdam 1983).

26 C. Kristel bereidt een publicatie voor over vergelijking van de benadering van de Tweede Wereldoorlog door Presser, Herzberg en De Jong.

27 Van de boeken en artikelen die H. Beem geschreven heeft noem ik hier de belangrijkste boeken: *De verdwenen Mediene. Mijmeringen over het vroegere joodse leven in de provincie* (Amsterdam 1950; herdruk Amstelveen 1982); *Jerosche* (Assen 1959); *Resten van een taal* (Assen 1967); *De Joodse Gemeente te Sneek* (Bolsward 1973) en *De joden van Leeuwarden* (Assen 1974). De term mediene is afgeleid van het Hebreeuwse woord *medinah*, hetgeen letterlijk 'staat' betekent en meer figuurlijk: 'plaatsen onderhorig aan het centrum'. Naast *Mokum* spreekt men van de *mediene* als aanduiding van het joodse leven in de provincie. *Mokum* is afgeleid van het Hebreeuwse *makom*,

met bovengenoemde J. Michman en diens zoon prof. D. Michman, *Pinkas Hakehilloth*, een in 1985 in het Hebreeuws uitgebracht encyclopedisch standaardwerk over de geschiedenis van de joden in Nederland. Het boek zal medio 1992 in een Nederlandse vertaling verschijnen²⁸.

Vanaf 1980 vinden elke twee jaar afwisselend in Nederland en Israël historische symposia plaats. De gevarieerde onderwerpen die daar aan bod komen, vormen slechts een fractie van de veelvoud aan thema's over het jodendom, die bestudeerd kunnen worden. Het zesde Symposium, dat eind november in Jeruzalem is gehouden draagt als titel *The Sephardic Heritage in the Netherlands*.

Besluit

In bovenstaand artikel heb ik gepoogd een karakteristiek te geven van het naoorlogs jodendom in Nederland.²⁹ Daarmee is in kort bestek een beeld gegeven, maar uiteraard niet het beeld van de meer dan 30.000 joodse Nederlanders, hun instellingen en activiteiten in de laatste veertig jaar. Duidelijk hierbij mag worden gesteld dat een toenemend aantal joden in Nederland om uiteenlopende redenen geen lid meer is van één van de drie kerkgenootschappen. Ondanks deze keuze blijft de belangstelling voor het jodendom bij de velen op andere grondslag aanwezig.³⁰

Hoewel de meeste joden als (volledig) geïntegreerd in de Nederlandse samenleving kunnen worden beschouwd, blijft er een wezenlijk verschil tussen deze integratie en het begrip assimilatie. Assimilatie, het vergaande proces van volkomen opgaan in een meerderheidssamenleving, gaat niet op voor de meerderheid van de joden in Nederland. Deel uitmakend van een moderne samenleving houden zij zich vast aan een lange periode van cultuur, religie, traditie, eigen identiteit en historie.

Anderzijds is er sprake van een wisselwerking met andere normen, waarden en cultuuruitingen in de Nederlandse pluriforme samenleving. Deze wisselwerking vormt een proces dat nog steeds gaande is.

hetgeen letterlijk 'plaats' betekent en waarmee van oudsher Amsterdam werd aangeduid als plaats van vrije vestiging voor de joden, Tegen deze veelgebruikte tweedeling wordt overigens door J. Michman bezwaar gemaakt. Zie zijn informatieve artikel 'Nostalgische en academische Medienologie' in: *Studia Rosenthaliana* 25 (1991) 1, 91-98.

28 Zie noot 1.

29 Bij het schrijven van dit artikel is o.a. gebruik gemaakt van jaaroverzichten in het American Jewish Year Book (*AJYB*), The Netherlands uit de jaren: auteur n.b. (1950), 306-307; (1951), 287-290; (1952), 292-297 en van de volgende jaaroverzichten op alfabetische volgorde per auteur: H. Boas: (1954), 205-217; (1955), 332-341; (1987), 224-240 en (1990), 335-344. J.S. Fishman, (1978), 362-380. J. Goodman, (1968), 461-466. M. Kopuit, (1969), 338-348; (1971), 348-364 en (1971), 407-421. M. van de Meeberg, (1958), 262-268 en (1959), 173-178. D.L. Schorr, (1953), 270-277. L. Seidenmann, (1960), 214-217; (1961), 244-246; (1962), 313-315; (1963), 318-322 en (1964), 227-234. I. Shenker, (1956), 336-343; (1957), 259-266. A. Soetendorp, (1976), 313-323. G. Taussig, (1965), 385-388; (1966), 333-336 en (1967), 326-331. Om organisatorische redenen was het niet mogelijk telkens per noot naar deze jaaroverzichten te verwijzen.

30 S. Wijnberg, *350 jaar later. Een verslag van een kwalitatief vooronderzoek over de status van een groep Nederlandse joden in 1985* (stencil, z.p., z.j.), 2.

Jan Steen, *De Burger van Delft en zijn Dochter*, 1655. In: Simon Schama, *The Embarrassment of Riches* (London 1987).